

Laulmisõpetusest 1873. aasta eestikeelsetes koolmeistri käsiraamatutes Preisi kasvatusteaduse kontekstis

Tiiu Ernits

Sissejuhatus

Käesolevas artiklis vaadeldakse Preisi kasvatusteaduse jõudmist Eestisse. Seda tehakse nelja õpetajatele mõeldud käsiraamatu põhjal, neis eelkõige muusikakasvatuse osa silmas pidades. Artikli eesmärkideks on heita pilk nii saksakeelsetele õpetajakäsiraamatutele (Bormann 1869a; Bormann 1869b) kui ka nende eestikeelsetele mugandustele (Hansen 1873; Normann 1873), uurida seoseid nende raamatute vahel ning muusikaõpetuse kajastumist neis. Artikli esimeses osas antakse lühiülevaade 19. sajandi Lääne-Euroopa ja Preisi kasvatusteadusest, muusikahariduse seisust ja selle kandumisest Eesti alale. Järgnevalt avatakse nii saksa- kui eestikeelsete käsiraamatute taust ja tutvustatakse lühidalt nende sisu. Seejärel esitatakse võrdlevalt aine „Laulmisõpetus“ olulisemad õpetuspõhimõtted. Viimases alapeatükis käsitletakse laululiike: vaimulikud, rahva- ja isamaalised laulud.

1. Preisi kasvatusteadusest ja selle jõudmisest Eestisse

Läänemere kubermangudes ei õnnestunud 19. sajandil täielikult sisse viia Sise-Venemaal valitsevat haridussüsteemi. Balti erikorra tõttu, mis asetas saksa aadli, linnavalitsused ja evangeelse-luterliku kiriku eelisseisundisse, kujunes välja olukord, et suurema osa koolide õppekeeleks jäi saksa keel

kuni 1880. aastateni. Ka luteri usu talurahvakoolide üle saavutas Venemaa Rahvahariduse Ministeerium kontrolli alles 1885. aastal (Ernits 1999: 15; Andresen 2002: 322). Kultuurialane suhtlemine toimus seetõttu peamiselt saksa keeles, mis võimaldas saksa haritlastel Balti kubermangudes tööd leida ning siit pärinevatel noormeestel Saksamaa ülikoolides õppida (Elango 2001: 232). Säilisid ajalooliselt kujunenud kontaktid Saksamaaga.

Sel ajajärgul oli Preisimaa¹ juhtival positsioonil nii poliitiliselt kui ka haridusolude poolest. Saksa muusikakasvatust mõjutasid 19. sajandil kaudselt Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) ja Johann Heinrich Pestalozzi² (1746-1827), kelle algatatud haridusreformid riivasid kooli ja kiriku senist kokkukuuluvust. Tema põhimõtete järgi läbiviidud reformid toetusid pigem rahvalaulule kui kiriklik-religioossele traditsioonile koolis (Siitan 2007: 11). 19. sajandi saksa muusikakasvatusele piirjoonte andjana rõhutatakse ka Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832) osatähtsust (vt. „Wilhelm Meisteri rännuaastad“, 1821-1829) (Oberborbeck 1989: 1121; Schünemann 1931: 327-332). Juhtfiguuriks hariduse vallas kujunes Saksamaal 19. sajandi keskel Friedrich Adolf Diesterweg (1790-1866), kes järgis samuti Pestalozzi ideid. Diesterweg, kes oli ka Preisi parlamendi liige, sõnastas õpetamise reeglid, mida peetakse didaktika aluseks

¹ Preisi Kuningriik oli kujunenud Brandenburgist ja sellega liitunud Ida-Preisimaast. Preisimaal oli tähtis roll Saksamaa ühendamisel. 1870-1871. aastal lõi Preisimaa koos teiste Saksa riikidega sõjas Prantsusmaad ja moodustati Saksa keisririik, milles juhtkoht jäi Preisile. Preisimaal oli 19. sajandi keskpaigas kirjaoskajate arv 80%, nii et ta paigutus Rootsi (90%) järel Euroopas teisele kohale (Paul 1999: 485).

² J. H. Pestalozzi, Šveitsi kasvatusteadlane ja hariduse uendaja, sai tuntuks rahvakooli ümberkorralduste kavaga ja rajas algõpetusteooria, mis peab ainete õpetuse aluseks elemente (vormi, arvu, sõna). Pestalozzi osutas perekonnale kui kasvatuse ja hariduse alglattele ning rõhutas lapse aktiveerimist ja tema sünnipäraste eelduste arendamist. Pestalozzi toonitas, et muusikakasvatust peaks hõlmama kogu rahvast, algama kuulmise arendamisega, lähtuma vaatlusest, detailselt üksikelemendist ja elamusest ning selle kujundamisest muusikaliseks tervikuks, astmeliselt edasiliikuvast õpetusest, iseseisvusest musitseerimisel jne. (Schünemann 1931: 294-309, 317, 360). Pestalozzi ja muusikaõpetajate Michael Traugott Pfeiffer'i (1771-1849), Hans Georg Nägeli (1773-1836) ja Bernhard Christoph Ludwig Natorp'i (1774-1846) koostööna töötati Yverdoni (Irferteni) õpetajate instituudis, mille juhiks Pestalozzi oli aastatel 1805-1825, välja elementaarõpetuse metoodika, milles rütmikat, meloodikat ja dünaamikat käsitleti esialgu eraldi, hiljem vastastikku haakuvatena astmeliselt edasiliikuvast vormis. Lähtepunktiks selles oli rütmika elementaarõpetus, milles võeti vaatluse alla noodivälvuste erinevad kombinatsioonid arvukates harjutustes. Järgnes meloodika elementaarõpetus (helide tabamine ja järgnevused, õpiti eristama skaalal *sammu* (sekund) ja *hüpet* (terts), omandati tetrahord *g a h c*). Järgnes eriline akustikaõpetus, milles käsitleti kõne ja laulmise seost, lauluheli ühendati sõnalise tekstiga, helirõhk sõnarõhuga ja helikunst luulekunstiga. Dünaamika elementaarõpetuses oli oluline väljendusriikas helide produtseerimine. Pestalozzi muusikaelementaarõpetuse metoodika suuniseid järgis terve muusikaõpetajate generatsioon.

tänapäevalgi.³ Tema juhatusel all saavutas suure kuulsuse Berliini linnakooliõpetajate seminar (1832-1847), tema kolleegiks oli Karl Wilhelm Emil Bormann, siinses artiklis uurimisobjektiks olevate saksakeelsete käsiraamatute autor.

Põhilist edu laulmisõpetuses saavutasidki 19. sajandil kõikides saksa keelt rääkivates maades õpetajate koolitusõppeasutuste muusikaõpetajad ja direktorid.⁴ Iseloomulik oli aga, et lauluõpetajatel puudus seos nn. suure muusikaga (Beethoven, Schubert, Schumann, Mendelssohn, Wagner, Liszt) (Oberborbeck 1989: 1121; Schünemann 1931: 357). Ilmselt andis selleks põhjust laulmisõpetuses valitsenud põhimõtte, et tähtis pole see, mida lauldakse, vaid kuidas lauldakse (Bormann 1869b: 27; Mumme: 1862). Ka olid muusikud kriitilised kooliõpetajate hoiaku suhtes mitte õpetada algkoolis noodikirja, nimetades tollal koolides valitsenud õpetussüsteemi pigem dressuuriks kui õpetuseks (*das „Abrichten“ aber nicht „Unterrichten“*) (Schünemann 1931: 338-339). Saksamaal oli valgustusajastu sekulariseerimisprotsess võtnud kiriklik-religiooselt koolimuusikalt ära senise sisu ja kasvatusväärtuse. Muusikaõpetus õppeainena paigutati sageli ümber koolivälisetele aegadele. Kantori asemele, kellel varem oli koolis olnud kõrge positsioon, asus nüüd muusikaõpetaja, kes ei kuulunud enam kooli kolleegiumi ning seisis ka akadeemilistest ringidest väljaspool (Oberborbeck 1989: 1120; Schünemann 1931: 325). Koolimuusika ja modernne muusika eraldusid ja toimus kaugenemine rahva- ja kunstmuusika vahel (Schünemann 1931: 357). Alles 1854. aastal väljaantud regulatiiv kirjutis ette rahvakoolidele kohustuslikuna kolm laulmistundi nädalas. Saksa muusikaõpetuses polnud metoodilist ühtsust

(Oberborbeck 1989: 1120-1121; Schünemann 1931: 337). Erinevalt naabermaadest Inglismaast ja Prantsusmaast, kus 1840. aastatel ilmusid suunaandvad teosed relatiivsetest noodilugemismeetoditest (Ernits 2009a: 209), jäi Saksamaal kuni 1875. aastani domineerima traditsiooniline muusikaharidus, mis põhines laulude õpetamisel kuulmise järgi, seetõttu osutatakse 19. sajandil Saksamaa koolimuusika teatud madalseisule (Oberborbeck 1989: 1122-1123).

Pestalozzi pedagoogiline mõte ei jätnud mõju avaldamata ka Baltimaades.⁵ Balti aadolkond oli saanud hariduse Saksa ülikoolides, innustunud 18. sajandi lõpul valgustusideedest ja suutis seetõttu vene aadlist paremini mõista Euroopa üldisi arengusuundi (Paul 1999: 480). Ka paljud õpetajad olid hariduse saanud Preisi eeskujul sisseseatud õpetajate seminarides, milles neljandik õppetööst koosnes muusikaõpingutest ja kasvandikke arendati nii vokaal- kui instrumentaalmuusika alal niisuguse tasemeni, et nad olid suutelised õpetajakutse kõrval töötama ka kantorina ja organistina (Jürgenson 1833: 26; Lange 1890: 13, 14, 24). Hea muusikalise ettevalmistusega lõpetajad said paikonna muusikajuhtideks, asutasid koore, orkestreid ja juhatasid neid. Koolid, eriti maal, kujunesid muusikaelu keskusteks. Õpetajate seminaride asutajad ja direktorid käisid pidevalt Preisimaa koolioludega tutvumas.⁶ Nende kaudu kandusid Pestalozzi ja Diesterwegi põhimõtted edasi paljudele eesti soost haritlastele. Koolide juhtivad tegelased sõitsid sageli Saksamaale eesmärgiga tutvuda seminaride õppetööga, mille mõjul pandi rohkem rõhku ka muusikaõpetusele (Tartu 1929: 20, 38). Ka saksa õppekeelega koolide tavaõpetajatel võimaldati sõita Lääne-Euroopasse tutvuma

³ Diesterwegi nõueteks õpetajatele olid: õpetus ärgu olgu teaduslik, vaid elementaarne, lapse seisukohast lähtuv, pidev, katkestusteta, lünkadeta ja põhjalik. Nendest põhiseisukohtadest tulenesid ka didaktilis-metoodilised printsiibid: lähemal asuvast kaugemale, lihtsamast raskemale, tuttavast tundmatule. Õpetus peab õpilast mitmekülgsest erutama, teadmine peab olema seotud võimetega, lastel peab tekkima tööharjumus. Olulisematest töödest, mis pole tänapäevalgi oma aktuaalsust kaotanud, nimetatagu „Saksa õpetajahariduse teejuht“ („Wegweiser zur Bildung deutscher Lehrer“), mille 4. trükk ilmus 1850. aastal (Schneider 1877; Elango 1984: 86).

⁴ Näiteks Wilhelm Harnisch (1787-1864), saksa teoloog ja pedagoog, kes juhtis Weißenfelsi muusikaseminari, mille reorganiseerimine sai eeskujuks kogu Saksamaale. Ta edendas 19. sajandi I poolel rahvakooliõpetajate koolitamist ja õpetajate seminare. Tema kuulsaim nõue oli: sisemine, südame põhjast laulmine, rõõmus meeleolu, sügav meeleliigutus, mis jäi pitserinna kujundama järgnevate kümnendite laulvalikut ja sellest tuletati kooli laulmise põhi-eesmärk (Oberborbeck 1989: 1121; Bemerkungen 1863: 332).

⁵ Šveitsi kasvatuseteadlase uuenduslikud haridusideed leidsid Baltimaades suurt kõlapinda. Ka Tartu ülikooli professorite huvi J. H. Pestalozzi vastu oli suur. Nii saatis ülikooli rektor George Frederic (Georg Friedrich) Parrot isiklikult 1804. aasta suvel Pestalozzile kirja ettepanekuga asuda koolireformi läbiviimiseks Tartu ülikooli teenistusse, samuti sõitsid mitmed tuntud balti inimesed Burgdorfi ja Ifferteni (Yverdoni) õpetajate instituutidesse uue õppeviisiga tutvuma, näiteks prof. A. Kaisarow, krahv E. Sievers jt. (Andresen 2002: 25-31, 139; Elango 2001: 237).

⁶ Nii külastas Pestalozzi kasvatusasutusi 19. sajandi algul Eestimaa koolide järelevalvataja ja Kuuda seminari mõttealगतaja parun Christoph Adam von Stackelberg (Andresen 2002: 139). Jänis Cimze oli õppinud Saksamaal

kooliolude ja pedagoogika uute suundadega ning neist reisidest avaldati põhjalikke aruandeid (Blumberg 1864). Lembit Andresen (2002: 309) on rõhutanud, et seminarides õppinud koolmeistrid ei jäänud pedagoogiliste teadmiste ja oskuste poolest maha Lääne-Euroopa ametivendadest.

Kokkuvõtteks tõdetagu, et Balti erikorra tõttu säilisid haritlastel ajalooliselt kujunenud tihedad kontaktid Saksamaaga ning sealt kandus Balti kubermangudesse uuenduslikke ideid. Mitmekesiseid ning mõjusaid otsekontakte võib tuvatada ka J. H. Pestalozzilt (Elango 2001; Andresen 2002).

2. Eestikeelsed koolmeistrite käsiraamatud ja nende eeskujud

1873. aastal ilmus Woldemar Adolf Hansenilt,⁷ Paistu kirikuõpetajalt ja Pärnu-Viljandi maakonna koolide inspektorilt (tollal revident), eestikeelne

raamat pealkirjaga „Kooliteadus“ (Hansen 1873), mis kujutas endast nn. kooliõpetaja koodeksit ja mille ilmumisest lootis autor „kasu tulgu Jumala armuga rohkeste meie rahva kätte“ (Hansen 1873: Eeskõne). Sihtrühmana oli autor määratlenud niihästi töötavad vallakoolide õpetajad kui ka õpetajakutseks valmistuvad noormehed. Tema väitel on liikvel palju erinevaid meetodeid ja õpetusviise, kuid tema tahab esile tõsta neist parima ja teatab, nime nimetamata, et on raamatu „ühe kuulsa meistri juhatamise järel kirjutatud“ (Hansen 1873: Eeskõne).

Samal aastal ilmus Põhja-Eestis Wilhelm Normannilt,⁸ Simuna kõstrilt ja kihelkonnakooliõpetajalt raamat „Õppetuse koli-piddamisest ning laste kasvatamisest“ (Normann 1873), mis oli mõeldud nii kooliõpetajatele kui ka lastevanematele ja koostatud samuti „ühhe Saksamaal wägga kuulsa ja tundja koliõppetaja ramato järrele“ (samas, 1873: Eeskõne).

Weißenfelsi seminaris ja Berliini ülikoolis. Tartu Õpetajate Seminari esimene juhataja Dietrich Heinrich Jürgenson (1804-1841) pööras erilist tähelepanu muusikaõpingutele Preisi seminaride eeskujul (Jürgenson 1833: 26, 38-40). Preisimaal olid õppinud viimati mainitud õppeasutuse hilisemad juhatajad ja õpetajad, nagu Johann Heinrich Ferdinand Kölpin (Tartu 1929: 37) ja Friedrich August Hermann Lange (Lange 1890: 184). Nii Friedrich Reinhold Kreutzwald kui Carl Robert Jakobson järgisid mitmetes teostes Pestalozzi ideid. C. R. Jakobson koostas oma õpikud Diesterwegi arendava õppeviisi ideid järgides, mille läbi juurdusid eesti koolikirjandusse uuenduslikud printsiibid nagu näitlikkus, jõukohasus ja teaduslikkus (Andresen 2002: 261). Diesterwegi eeskujul hakati 1860. aastatel ka nii Liivi- kui Eestimaal sageli korraldama koolmeistrite konverentse (Andresen 2002: 310). Aleksander Elango (2001: 233) on osutanud Eestis käibinud didaktiliste rahvaraamatute sarnasusele Pestalozzi rahvaraamatutega.

⁷ Woldemar Hansen (1823 Jelgava - 1881 Viljandi) oli baltisaksa kirikuõpetaja (F. R. 1940: 83). Tema haridustee kulges läbi Peterburi saksakeelse kooli ja Tallinna kubermangugümnaasiumi (1845-1847) ning Tartu ülikooli usuteaduskonna (1847-1851). Oli Paistu koguduse õpetajaks 1854-1881 ja aastast 1866 Pärnu-Viljandimaa kihelkonnakoolide inspektoriks (Album ... 1889: 373; J. L. 1881; Eesti ... [s. a.]; Aavik 1959: 46). Tema eestvõttel asutati 1854. aastal Paistus kihelkonnakool poeglastele (Hansen 1867a) ja 1869. aastal ka tütarlastele (F. R. 1940). Tema ametiaja jooksul jõudsid nii Paistu koguduse kui ümberkauded koolid heale järjele (J. L. 1881). Viljandi koolides oli arvestatavalt kõrgel tasemel muusikaõpetus. Paistu kihelkonnakoolis on õpetajaks olnud vennad Saebelmannid (Säbelmannid) - Aleksander (pseud. Kunileid) aastatel 1865-1868 ja Friedrich August 1880-1911 (Eesti ... 1998). Hansen toetas igati eesti rahva haridust ja eriti koorilaulu arengut. Juhan Aaviku mälestuste kohaselt olnud Hansen rahva seas populaarne, ta olnud huumorimeelne, ladusa jutupuhumise andega, tundnud huvi muusika ja hariduse vastu (Aavik 1959: 46). Eesti Aleksandrikooli suhtus W. Hansen aga skepsisega (Ommalt ... 1878), pidades loodava kooli juures üleauruseks ja „kahjulikuks jooneks“ saksa õppekeelest loobumist. Koos Põltsamaa õpetaja Maurachiga võtsid nad sel teemal sõna ka Tarvaste kooliõpetajate konverentsil. Kuid samas näeme, et W. Hansen püüdis eesti ja saksa rahvast lähendada: tema 25-aastase tööjuubeli tähistamisel 1879. aastal istusid pidulauas sõbralikult koos nii eestlased kui sakslased ja kõneldi eesti keeles (Kodumaalt ... 1879).

⁸ Wilhelm Normann (1812 Põlula - 1906 Simuna), kõster, silmapaistev kooliõpetaja ja vaimulik kirjamees, sündis Viru-Jaagupi kihelkonnas Põlulas (J. K. 1940: 220-221). Kirikuraamatusse on kantud isa nimena kingsepa Jakob ja ema nimena Ann, samas pole märgitud aga perekonnanime (EAA f. 3114, n. 2, s. 13, l. 23) ja nii võib oletada, et ta oli eestlane. Normann õppis Rakvere alg- ja kreiskoolis (1821-1825) ning töötas Simunas õpetajana 50 aastat (1835-1885) ja sealsamas kõstrina 60 aastat (1832-1892). Normanni juhatavat Simuna kihelkonnakool kujunes mitmeks aastakümneks tähtsaimaks koolmeistrite ettevalmistamise õppeasutuseks Põhja-Eestis. Ta õpetas koolis ka orel- ja viiulimängu ning neljahääset laulmist (Joonuks 1981; Andresen 2002: 149). Kirgliku laulu- ja muusikarmastajana asutas Normann Simunas asudes kohe segakoori, millest hiljem kasvas välja meeskoor. Normann on asutanud üle 20 laulukoori ja (ümber) kirjutanud üle 30 noodiraamatu (-t 1906: 2). Ta organiseeris Simuna laulupüha (1866) ja laste kihelkonnalaulupäevi (1873, 1883) (Eesti ... 1998). Normanni sulest on ilmunud 35 raamatut ja 20 tõlgitud teost peamiselt saksa keelest (Eestikeelne ... 1995: 781). Kuna ta oli sügavalt usklik, liigituvad tema teosed religioosse moraalkirjanduse hulka. W. Normann on maetud Simuna kalmistule.

Hanseni ja Normanni raamatud kujutasid endast Lembit Andreseni sõnul saksa pedagoogika algkursust ja olid kasutusel koolmeistrite käsiraamatutena sajandi lõpuni (Andresen 2002: 237-240). Käsiraamatutes puudutatakse teiste õppeainete seas ka eriaine „Laulmisõpetus“ metoodilisi ja didaktilisi põhimõtteid.

Tekib küsimus, kelle teoseid kasutati kõnealuste eestikeelsete käsiraamatute eeskujuna. Eelkõige oli selleks Karl Wilhelm Bormanni (1869a),⁹ Berliini provintsi koolinõuniku kirjutatud „Kooliteadus evangeelse rahvakooli õpetajale“ („Schulkunde“¹⁰ für evangelische Volksschullehrer“), esmatrükk 1855, 17. trükk 1872 (Brümmer 1903)). Bormanni „Kooliteadus“ põhines Preisimaa 1854. aasta oktoobris väljaantud regulatiivil õppetöö korraldamisest evangeelsetes seminarides, ettevalmistus- ja elementaarkoolides. See väljaanne sai kõige laiemalt levinud õpperaamatuks Saksamaal (Knörzer, Grass 1998; Andresen 2002: 237). Kui nimetatud Bormanni teosele on mitmed autorid osutanud kui eestindustele aluseks olevatele (Andresen 2002: 237; Eestikeelne ... 1995: 183; 476), siis Bormanni (1869b) teisele raamatule „Õpetamisteadus evangeelse rahvakooli õpetajale“ („Unterrichtskunde“ für evangelische Volksschullehrer“, esmatrükk 1856, 10. trükk 1872) pole siinkirjutaja viidet leidnud. Ometi selgus uurimise käigus tõsiasi, et eestikeelses Wilhelm Normanni raamatus (1873: 81-86), milles käsitletakse palju pikemalt ja põhjalikumalt laulmisõpetuse metoodikat, on alalõik „Laulmise õppetust“ tõlgitud K. W. Bormanni viimati nimetatud (1869b: 182-198) laulmise ainemetoodika kümne esimese punkti järgi. Seega on W. Normann oma käsiraamatu koostamisel

kasutanud eeskujuna kahte Bormanni saksakeelset teost. Niisiis võime kokkuvõtvalt öelda, et nii Hansen kui ka Normann kasutasid oma käsiraamatute kirjutamisel eeskujuna ühte ja sama autorit – Bormanni – ja ka peamiselt ühte raamatut.

Siinkirjutaja lisab, et K. W. Bormanni „Schulkunde“ (14. trükk, 1868. a.) on soovitatud Tartu õpperingkonna elementaarkoolide 1869. aasta õppeplaanis õpetajale, sealhulgas muusikaõpetajale, kui olulist õppevahendit (Lehrpläne ... 1869: 64). K. W. Bormanni „Kooliteaduse“ 15. trüki 1869. aastast (Bormann 1869a) ja „Õpetamisteaduse“ 9. trüki 1869. aastast (Bormann 1869b) leidis siinkirjutaja Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu baltika ja haruldaste raamatute osakonnast (vt. käsikataloogi III 856), millele toetutakse ka edasises analüütilis-ajaloolises võrdluses.

Kokkuvõtteks võib öelda, et kõik käsiraamatute autorid (Bormann, Hansen, Normann) olid huvitatud hariduse ja rahvakoolide edenemisest. Nad olid sisulised koolide juhid ja nõunikud oma maal, võtsid sõna ajakirjanduses ja kirjutasid kasvatusalaseid teoseid.

3. Kolme käsiraamatu sisu võrdlus

Järgnevas käsitluses võrdlen, mil määral saksakeelsed ja eestikeelsed raamatud üksteisega kattuvad. Selgitan, kuid võrd täpsed on tõlked, mis on võetud eestikeelsete autorite poolt otseselt üle ja mis teatud mugandustega ning millest üldse loobutud. Seega selgub võrdleva analüüsi tulemusel, missugused Lääne-Euroopa kasvatuspõhimõtted jõudsid Liivi- ja Eestimaale.

⁹ Karl Wilhelm Emil Bormann (1802 Potsdam - 1882 Berliin) oli silmapaistev koolimees, kelle mõju ulatus Preisi pealinna ja Brandenburgi provintsi piiridest kaugele väljapoole (Brümmer 1903). Lõpetanud Berliini gümnaasiumi (1823), asus ta õppima Berliini ülikoolis teoloogiat. K. W. E. Bormann juhatas mitmeid koole, sealhulgas Berliini linnakooliõpetajate seminari (1830-1832) ja naisõpetajate seminari Friedrichstadtis (1841-1849), mis pälvisid suure kuulsuse. Aastast 1837 oli Bormann kuningliku perekonna laste õpetaja ning aastatel 1849-1872 Berliini provintsi koolinõunik. Tema sulest ilmus palju kasvatus- ja õppetööalaseid raamatuid. Ta kuulus Adolf Diesterwegi koolkonda, kes omakorda viis edasi Johann Heinrich Pestalozzi arendava õpetuse teooriat ning kellede raamatud jõudsid nii Eesti- kui Liivimaale, hakates kujundama koolmeistrite uue põlvkonna pedagoogilisi tõekspidamisi ja oskusi (Andresen 2002: 31). Pärast nn. Preisi Regulatiivi ilmumist 1854. aasta oktoobrikuus kirjutas Bormann sellele toetudes oma „Kooliteaduse“ ja „Õpetusteaduse“. Neid laialt levinud ja populaarseid raamatuid kasutati sellest ajast alates Preisi seminarides pedagoogikas õppetöö põhialusena (Brümmer 1903).

¹⁰ Saksa k. *Schulkunde* 'kooliteadus'. Terminil on siiski laiem tähendus. Eessõnas rõhutab autor, et ühendab teoses sellised ained nagu pedagoogika, metoodika, didaktika, antropoloogia, psühholoogia jt. (Bormann 1869a). Saksa kasvatuses on termin *Schulkunde* kasutusel tänapäevalgi, sagedasti koos terminiga „kooliõigus“ (*Schulrecht und Schulkunde*), ning teda loetletakse selliste valdkondade nagu üldpedagoogika, koolipedagoogika ja psühholoogia kõrval. Kuna tänapäeval sisaldab *Schulkunde* kooli kutsealase liigendamise, hariduskontseptsioonide, sotsiaalsete, õiguslike, majanduslike ja poliitiliste ning eriliste õppesisude nagu keskkonna-, julgeoleku- ja liikluskorralduse küsimuste käsitlusi (Zulassungs ... 1992), võib selle all mõista ka koolikorraldust.

¹¹ Termin *Unterrichtskunde* ('õpetamise teadus') tähendab sisuliselt didaktikat.

TABEL 1. Ülevaade käsiraamatute osade jaotusest.

Osad	Bormann 1869	Hansen 1873	Normann 1873
Maht	218 lk.	101 lk.	128 lk.
I.	Die Volksschule	Kool	Kool
II.	Der Volksschullehrer	Koolmeister	Koolmeister
III.	Der Volksschulunterricht	Kooli õppetuse	Kooli-õppetusest
IV.	Die Volksschulerziehung	Lastekasvatamine koolis	Laste kasvatamisest

3.1 Sissejuhatused

Bormanni (1869a) sissejuhatus sisaldab mitmeid määrusi 1854. aastal väljaantud regulatiivist. Esimene neist selgitab, et siiani seminaride õppeplaanides seisnud ained, nagu pedagoogika, metoodika, didaktika, katehheetika, antropoloogia ja psühholoogia jne., peab õppeplaanidest kõrvaldatama ning asendama need kooliteaduse (*Schulkunde*) ainega 2 tunniga nädalas. Kusjuures kooliteaduse kui aine õppetöö pidi olema võimalikult praktiline ja vahenditu, kaitstud abstraktsioonide ja definitsioonide eest. Aine eesmärgiks oli saavutada/kindlustada tulevaste õpetajate pedagoogiline haridus ja pädevus, teadlik ja selge arusaamine õpetajaalukutse põhiolemusest ja ülesannetest.

Eestikeelsetes eessõnades jäeti ära Preisi 1854. aasta regulatiivi kirjeldus ja rõhutati raamatu vajalikkust nii lastevanematele kui õpetajatele.

Kuna käsiraamatutes peetakse esmatähtsaks õpetamist ja alles seejärel kasvatamist, on vastavalt järjestatud ka sisukorra peatükid (tabel 1).

3.2. I osa. Kool

I osas esitatakse kasvatuse eesmärk ja ülesanded ning käsitletakse kasvatamise keskkonnana perekonda, riiki ja kirikut ning nende suhteid kooliga ja tutvustatakse õpetajatele ka pedagoogika ajalugu antiiksest Kreekast kuni Johann Heinrich Pestalozzini.

Kõigil autoritel on kasvatuses vundamendiks kristlus. Kooli eesmärgi kohta ütleb Hansen järgmist: „Kooli kohus on et kool lapsi oma õppetamisega nõnda valmistaks, et laps täielikuks ristikoguduse liikmeks, auusaks suguseltsi liikmeks, kõlblikuks ametimehiks, mõistlikuks walla liikmeks ja truiks riigi alamaks saaks” (Hansen 1873: 46-47). Siin

on järgitud Bormanni seisukohta, et kooli eesmärgiks on kasvatada mõistlik ristiinimene, kes saab edaspidises elus hakkama viies praktilises elukeskkonnas: kirikus, kodus, elukutses/ametis, vallas ja riigis (Bormann 1869a: 113, 116-117; Hansen 1873: 47-49, 54; Normann 1873: 2).

I peatükist jääb kõigi kolme puhul kõlama põhimõte, et kool ja kodu peavad olema koostöös, kusjuures kool on perekonna abistaja, nagu koduski valitsegu koolis armastus, õpetaja olgu eeskujuks nagu isa ja ema kodus. Mainitagu, et nimetatud seisukoht oli üks Pestalozzi põhitõdedest (Elango 1984: 84). Kooliõpetus on koduõpetusest parem, kuid samas suudab kodune õpetus arvestada rohkem lapse individuaalsusega (Bormann 1869a: 30; Hansen 1873: 12; Normann 1873: 6).

Analüüsimisel selgus, et saksakeelset algallikat on Hansen tõlkinud sageli sõna-sõnalt või siin nii ümbersõnastatult, et mõte jääb samaks. Normannil on I peatükk lühendatud, viidatud küll ka seadusele „Seadmised Ma-kolide pärast Tallinna maal”¹² (Normann 1873: 4).

3.3. II osa. Koolmeister

Hoolikalt on Hansenil (1873) ja Normannil (1873) koostatud, võiks öelda Bormannilt (1869a) otse tõlgitud, teine peatükk koolmeistrist, kelle ülesandeks on eelkõige õpetada ja alles seejärel kasvatada. Peatükis käsitletakse õpetajakutse olulisust ja tähtsust, õpetajale vajalikke isikuomadusi ja eeldusi, osutatakse kooliõpetajale sobilikele eluviisidele ja suhtlusringkonnale. Käsiraamatutest selgus, et õpetajale esitati väga kõrgeid nõudmisi. Nagu kommenteeris ajakirjandus Normanni raamatut, olevat käsitluses „muidu kõik väga hääd, aga kardame, et sähärdust koolmeistrid, kui säälnõutakse, vähe saab leida olema” (A. B. S. 1873).

¹² Dokumendis, mis anti välja Eestimaa kubermangu Ülemmaakooli ameti poolt 1867. aastal, piiritleti Põhja-Eesti ulatuses koolmeistritele esitatavad nõuded (Andresen 2002: 302).

3.4. III osa. Kooli õpetus

Kolmas osa on kõige mahukam ja sisaldab mitmeid õppetöölaseid küsimusi. Alustatakse ja lõpetatakse koolimaja ehituse, sisustuse, õppetöö organiseerimisega ja kooliajaga seotud küsimustega. Seejärel käsitletakse kõigis õpikuis sarnases järjekorras järgmisi õppeaineid: usuõpetus, lugemine, kirjutamine ja emakeel, rehkendamine, laulmine, joonistamine, „isamaa tundmine“ ehk ajalugu ja looduslugu (Bormann 1869a: 131-175; Hansen 1873: 56-72; Normann 1873: 51-99), puudutades erineval määral ka nende meetodikat. Märgitagu, et Normann ei käsitle joonistamist ja ajalugu, samas on tema õppeplaanis geograafia. Lõpetatakse soovitustega kooli õppekava ja tunni-jaotusplaani koostamise osas.

Pestalozzi arendava õpetuse teooriale viitab aga käsiraamatutes nõue, et õpetust peaks läbi viidama kogu inimese tervikut haaraval ja mõtte-tegevust ergutaval viisil ning see olgu praktiline, mitte teaduslikult abstraktne (Bormann 1869a: 97, 113-114). Ühine oli autoritel põhimõtte järgimine: kergemast raskema poole (Bormann 1869a: 126; Hansen 1873: 54), mis näitab toetumist A. Diesterwegi põhilisele didaktilisele printsiibile.

3.5. IV osa. Kasvatus koolis

Neljandas osas keskendutakse kasvatusküsimustele koolis, kusjuures kõige olulisemaks märksõnaks on kuulekus, mida nimetatakse vooruste vooruseks ning millel tuuakse välja neli astet (Bormann 182-183; Hansen 1873: 79; Normann 1873: 102-104). Siinses osas antakse nõuandeid lapse sotsiaalsete, füüsiliste ja vaimsete oskuste arendamiseks. Kõik autorid õigustavad õppetöö parema distsipliini tagamise nimel käskude järjekorras kogu klassi sünkroonset tegutsemist tunni algul ja lõpus¹³ (Bormann 1869a: 120, 188; Hansen 1873: 50, 82; Normann 1873: 51, 106) ja vajaduse korral ka kehalist karistust. Eestikeelsete teoste autorid jätavad siinses osas tõlkimata originaalteoses loetletud Saksamaa seadused ja korraldused.

Nende raamatute võrdlus toob esile, et eestikeelsete muganduste autorid edastasid küllaltki täpselt neis kajastuvaid Lääne-Euroopa kasvatuspõhimõtteid. Eestikeelsete muganduste autorid rõhutasid suurt puudust kasvatusalasest

kirjandusest ning vastavate väljaannete ilmumine pidi aitama kaasa arvukamate heade koolide tekkele. Koolmeistrid, kelle kutsesobivust ei määranud enam kirikuõpetaja ja kes pidid 1872. aastast alates sooritama kutseeksami, millel nõuti nii ainemetoodika kui ka pedagogika algkursuse tundmist, kasutasid neid käsiraamatuid sajandi lõpuni (Andresen 2002: 237-239).

4. Aine „Laulmisõpetus“

Laulmisõpetuse käsitlemisel on eestikeelsed mugandused erinevad, sest koostajad on järginud eri allikaid: W. Hansen (1873) on jätkanud otseselt Bormanni (1869a) publikatsiooni „Schulkunde“ mugandamist, W. Normann (1873) aga on kasutanud oma raamatus alapeatüki „Laulmise õppetuse“ koostamisel hoopis Bormanni teist publikatsiooni „Unterrichtskunde“ (1869b). Ka on vastavad peatükid mahult erinevad: Hansenil hõlmab see vaid ühe, Normanniil aga kuus lehekülge. Nimetatud asjaolud tingisid autorite paari käsitle (peatükid 4.1. ja 4.2.).

Enne kui jõutakse otseselt laulmisõpetuse metoodikani, käsitletakse laulmisega seonduvat ka eelnevates peatükkides. Kooli kasvatusesmärgist lähtuvalt pidi iga õppeaine silmas pidama praktilist eluvaldkonda. Praktiliseks eluks oli tingimata vaja lugemise, kirjutamise ja arvutamise kõrval ka laulmist (Bormann 1869a: 126). Lauluõpetust peeti õppeaineiks, mis eelistatavalt oli sobiv tunnete ergastamiseks (Bormann 1869a: 98). Heli peeti tundmuse vahetuks väljenduseks. Kui helid moodustavad terviku ja on seotud sõnadega, võivad nad väljendada selliseid tundmusi nagu hardus, usaldus, meeleülendus, rõõm ja nukrus, mis kõik kajavad vastu südames ja teevad lapsed ergemaks ja vastuvõtlikumaks (Bormann 1869a: 98). Seega peab heli vastama nii mõttele kui aistingule (Bormann 1869a: 107). Selline põhjendus laulmisele kui ainele aga puudub nii Hansenil kui Normanniil. Iseloomulik on seisukoht, et laul tulgu südame põhjast ja ülendagu südant (Bormann 1869a: 98; Normann 1873: 82). Mainitagu, et muusikaõpetuse peamiseks eesmärgiks tollal oligi lastele eluks kaasa anda ilus, jõuline, usklikest sisemusest tulev ja vagast südamest voogav kirikulaul (Bemerkungen ... 1863: 332).

¹³ Nimetatud nõuet tuleb pidada preisilikku kasvatuses äärmuslikuks vormiks, kuid silmas peab pidama, et õpilaste arv klassis oli tollal väga suur. 1854. a. Preisi regulatiivi kohaselt lubati alles üle 80 kerkinud õpilaste arvu puhul poollituda klass kaheks või seada sisse abiõpetaja koht (Bormann 1869a: 102). Ka Liivi- ja Eestimaa koolmeister pidi töötama liitklassi põhimõttel.

Alapeatükis, kus on kõne all koolmeistri suhted vallaga, soovitatakse sõbralike suhete loomiseks moodustada laulukoore ja nendega esineda meeleülenduse¹⁴ (*Erbauung*) eesmärgil nii kiriklikel kui patriootlikel pühadel (Bormann 1869a: 87; Hansen 1873: 41), samuti rõhutatakse siin kooliõpetaja omandatud kõstri- ja kantoriametile viidates tema võimalust osa võtta koguduselikemete elusündmustest. Seda alapeatükki on Hansen lühendanud, jättes tõlkimata lõigu kooliõpetaja tegevusvõimalustest kõstri ja kantoriga. W. Normannil on suhted vallarahvaga ainuke alapeatükk teisest osast, mis on välja jäänud. Kuid samas rõhutab Normann (1873: 17) teisel, et laulmise üle kolleegidega nõu pidades tõuseb kooliõpetaja pädevus.

Laulmisõpetust käsitletakse põhjalikumalt kolmandas peatükis pealkirjaga „Laulmise õpetusest“ („Von dem Unterricht im Gesang“) (Bormann 1869a: 168-170; Hansen 1873: 70-71; Bormann 1869b: 182-198; Normann 1873: 81-85). Hansen pealkirjastab alapeatüki „Laulmine“, Normann tõlgib täpselt „Laulmise õppetuse“. Bormann rõhutab, et enne kui lapsed noodilugemise selgeks saavad, tuleb neid õpetada laulma kuulmise järgi. Kooli lõpetanud pidid olema omandanud enam kasutatavad kirikulaulud, rikkaliku valiku häid laste- ning isamaalisi laule. Nõudeks oli, et lapsed laulaksid osavalt ja tekstist arusaamisega.

Siin on kohane osutada tollasele probleemile piiblikeele ja kõnekeele erinevusest. Probleemiks oli kiriku põhilauludes säilinud algupärane keel, nn piiblikeel (*Bibeldeutsch*), mis polnud rahva seas tarvitav (Bemerkungen ... 1863: 342).

Huvitav on fakt, et kui Bormannil (1869: 168, 170) on laulmistunde nädalas kolm, nagu 1854. aasta Preisi regulatiiv ette nägigi, siis eestikeelsete käsiraamatute autoritel on laulmisele ette nähtud viis tundi (igapäevaselt pärastlõunane koolitund

kella kolmest kuni neljani) (Normann 1873: 101; Hansen 1873: 72, 77). Seega on nii Liivi- kui Eestimaa õpetajal koolitundide arv nädalas suurem, kui Saksamaal soovitatud. Laulmine oli siinsetes koolides ka enesestmõistetav, sest Õpetatud Eesti Seltsi korraldatud küsitluses maakooliolude kohta on püstitatud küsimus nr. 5 järgnevalt: „Kas koolilapsed lugema ja laulma üksipäini, või ehk ka kirjutama ja rehkendama õpivad“ (EAA f. 2569, n. 1, s. 77).

Kõikides kooliteaduse käsiraamatutes on mainitud, et kooli õpperuumis on ette nähtud ka nooditahvel (Bormann 1869: 105; Hansen 1873: 4; Normann 1873: 41), muusikainstrumentidest kasutati põhiliselt viiulit, ent samuti orelit (viimast on saksakeelses raamatus mainitud vähem). Ainet „Laulmisõpetus“ käsitati olulise kasvatus- ja mõjutusvahendina, mis püüdis arendada eelkõige lapse emotsionaalset, sotsiaalset ning intellektuaalset arengut.

4.1. Laulmisõpetuse metoodikast Bormanni ja Hanseni käsitluses

W. Hansen on Bormanni käsiraamatu teksti tõlkinud sisuliselt täpselt, kuigi veidi lühendatult (Hansen 1873: 70-71; Bormann 1869a: 168-170). Autorid on reastanud muusikakasvatuse olulised põhimõtted:

Laulmise õpetus peab andma lapsele eelkõige oskuse laulda. Autorid sedastavad samas, et rahvakoolis on teisejärgulise tähtsusega, kas lauldakse kuulmise järgi või noodist.¹⁵

Mainitagu, et käsitletaval ajajärgul domineerisid Saksamaal kuulmise järgi laulmise esindajad, nagu Ernst Hentschel (1804-1875), kes Weißenfelsis seminarimuusikaõpetajana töötades oli kuni 1875. aastani koolimuusika juhtiv pedagoog Saksamaal¹⁶ (Oberborbeck 1989: 1121; Oettel 1860: 387;

¹⁴ Muusika pidi äratama ilu-, harmoonia ja rõõmutunnet. Koolides soovitati harrastada meeliülendavat vaimulike laulude laulmist, et osaleda koguduselaulus (Schünemann 1931: 294, 302, 322).

¹⁵ Nagu osutab Georg Schünemann (1931: 306, 323, 356), oli saksa koolis antud perioodil eelkõige tähtis omandada lauluvara, et osaleda rahva(kogukonna) kooslaulmises, seetõttu olid ülejäänud printsiibid nagu noodistlaulmine või mitmehääline laul teisejärgulised. Pestalozzi ja tema pooldajad olid seisukohal, et muusika on inimese elu mõjusaim kasvatusvahend. Rõhutati, et muusikaga ei pea tegelema ainult väljavalitud, vaid muusika kui kõrgem kunst on kogu rahva, rahvuse ühisvara. Selle saavutamist peeti võimalikuks ainult koorilaulu kaudu, mida vaadeldi muusikaharrastuse keskpunktina. Koolis loodavate laulukooride ja koorilaulurepertuaari vahendusel oli võimalik osaleda rahva ühislaulus (Schünemann 1931: 317).

¹⁶ Ernst Hentschel, kes hakkas 1841. a. välja andma muusikapedagoogilist kuukirja Euterpe ja oli terve generatsiooni muusikaõpetajate kasvataja, järgis Pestalozzi printsiipe. Siiski nägi tema laulmisõpetus ette vähem elementaarharjutusi ning selle asemel kohustuslike laulude päheõppimist kuulmise järgi viiuli või ettelaulmise abil. Noodikirja õppimist nägi ta ette keskastmes. Enne tavanotatsiooni juurde jõudmist kasutati lühikest aega ka numbrinotatsiooni (Schünemann 1931: 337-338, 347).

Schünemann 1931: 337). Seetõttu järgisid paljud muusikaõpetajaid n.-ö. traditsioonilist õpetusviisi. Liivimaal võis aastatel 1860-1863 jälgida ajakirjanduses baltisaksa haridusmaastikul kirglikku väitlust muusikakasvatuse üle. Tartu muusikaõpetajad eesotsas Carl Oetteliga olid koolides hakanud õpetama laulmist Prantsusmaalt pärit uue relatiivse Chev e meetodi järgi, mis tekitas vastuväiteid opositsioonis, kes pidas kiireid reforme siinsetes provintssides liigseks vapustuseks ning suhtus Prantsusmaalt pärit ideedesse teatud reservatsiooniga (Ernits 2009b). Saksamaa oli laulmise õpetamisega kuulmise järgi j anud naabermaadest Prantsusmaast ja Inglismaast isoleerituks, kus oli intensiivselt hakatud otsima noodilugemist t hustavaid meetodeid ja p rdurdu relatiivse noodilugemiss steemi poole.

Läbi laulmisõpetuse peavad lapsed suutma osa võtta kirikulaulust. Kirikumeloodiaid tuli osata laulda õigesti ja täiuslikult, et saada osa koguduse meeleulendusest.

Kristliku koolikorralduse algusest peale on kasvatus ja haridus seisnud kiriku vahetu mõju all, eriti Saksa aladel, kus koolimuusika oli tihedalt seotud koraalilaulmisega. Lapsed õppisid koolis kuulmise järgi vajalikke, põhiliselt tähtsamaid koraale laulma, kõikjal k lasid jumalateenistustel laste hääled (Schünemann 1931: 152, 244, 249). Ja kuigi 18./19. sajandi vahetuse reformid olid murendanud kiriku ja kooli senist kokkukuuluvust, oli Preisimaa  ldkoolikorralduses 19. sajandi algul määratletud kooli muusikakasvatuse keskpunktiks hoolitsemine kirikulaulu eest (Schünemann 1931: 347; Oberborbeck 1989: 1120). Ajalooliselt saksa kultuuriruumi mõjuväljas olevates eesti koolides oli muusikakasvatuses samuti kesksel kohal kirikulaul ( henduses katekismuse ja piibliilooga) ning  limaks eesmärgiks seati anda lastele eluks kaasa ilus, jõuline, usklikust sisemusest tulev ja vagast südamest voogav kirikulaul (Bemerkungen ... 1863).

Laulud tuleb sisse harjutada ilusa esituseni. Tollal p ueldi kunstiliselt ilusa poole, mis oli tähtis printsip ja postulaat (Hanslick 1891).¹⁷ Nii näiteks peeti numbrinotatsioonil põhinevat Chev e elementaar-lauluõpetusmeetodit kõrgemast muusi-

kalisest vaatekohast sobimatuks, sest vaid oma seitsme heli ja numbriga oli ta kunsti jaoks liiga lihtne (Die Musik ... 1863: 83). Kõige tähtsamaks laulmise elemendiks peetigi ilusat ja tundek llast tooni¹⁸ ning muusikakasvatuse eesmärgiks oli selle elemendi arendamine täiuslikkuse suunas. Oldi veendunud, et laulmine on tundmusk llane helikeel, mis v ideti olevat siiski vaid andekate  hisvara (Mumme 1862).

Laul on „meloodiliselt kõlav kõne” („melodisch t nende Rede”). Nimetatud põhimõte oli määrava tähtsusega l henemisel teksti ja viisi vahekorrale. Hansen (1873: 70)  tleb laulmise kohta „ilusaste kõlav kõne”. Seetõttu seati tingimatuks nõudeks viisile eelnevalt veatu teksti omandamine. Teksti pidi suutma esitada väljendusrikkalt ja peast. Rõhutati veel, et just rahvalaulu ja kirikulaulu puhul on oluline teksti oskamine.

Kommentaariks  eldagu, et muusikakasvatuses oli oluline laulu  ilistamine, rafineerimine ja väärtustamine. Seisukoht, et laul on tundmusk llane helikeel, mis leiab väljenduse ilusas, hästi kujundatud toonis, oli ka Liivimaa muusikaõpetajate seas levinud (Mumme 1862: 559).

Kooli osatähtsus on suur nii isamaaliste laulude (Vaterlandslieder) kui ka rahvalike laulude õppimisel. Neid laule soovitati kasutada nii isamaalistel m lestusp evadel, koolip hadel kui muudel sobivatel puhkudel. Rõhutati sobivate laulude kasutamist koos usuõpetuse, lugemise ja ajaloo tundides l biv etava materjaliga. Neil oli nii  petuslik kui kasvatuslik väärtus.

Koolis  petatagu pigem vähem ja lihtsamaid laule, kuid valik olgu lastele parim. W. Hansen (1873: 71) väljendab seda mõtet järgmiselt: „Selle  ppetuse poolest tuleb ka ütelda, et mitte ei nõuta, et lapsed wäga palju m istwad laulda, waid et nende laulmine koguni ilus ja armas oleks, see on, olgu lauluviis hästi meeles, takt õige, healed pehmed.”

Osavõtt kirikukoorest. Bormann soovib osa võtta kiriklikest liturgilistest kooridest (*liturgische Ch re*). Hansen rõhutab siin mitmeh  lse laulu osatähtsust (Hansen 1873: 71).

¹⁷ Ilusa esituse nõude seostas Pestalozzi ja ka tema järgijad tämbri elementaarõpetusega. Dünaamika („Dynamik oder die Lehre vom guten Ausdruck”) tähendas eelkõige head väljendusrikkust, ilmekust (Schünemann 1931: 317).

¹⁸ Carl Dahlhaus (1996: 86) osutab, et toon oli 19. sajandil otsustav esteetiline postulaat.

Sissejuhatuses järgmisele peatükile olgu öeldud, et kui Hanseni koostatud väljaanded ei ole õnnestunud leida ühtegi vastukaja, siis Normanni „Kooliteaduse“ (1873) ilmumine leidis äramärkimist ka siinses ajakirjanduses. Selles väljendatakse rõõmu ja tänuemeelt, et eesti maa-rahva koolide õpetajatele ja lastevanematele on niisuguse raamatu koostanud väga kogenud koolmeister, sellest loodeti koolide ülevaatajatele ühtsete printsiipide väljakujundamist (A. B. S. 1873).

4.2. Laulmisõpetuse metoodikast Bormanni ja Normanni käsitluses

W. Normani teoses (1873: 81–86) on alalõik „Laulmise õppetud“ kirjutatud märksa pikemalt kui Bormanni „Schulkunde's“ vastavas lõigus ja W. Hanseni muganduses sellest. Esialgu tekitas see mõningat nõutust, kuid võrrelnud Normanni vastavat ainemetoodilist osa Bormanni teise, samal aastal ilmunud teosega „Unterrichtskunde“ (Bormann 1869b: 182–198), selgus tõsiasi, et Normann on tõlkinud küll lühendatult, kuid siiski küllalt täpselt saksa autori laulmise ainemetoodika kümme esimest punkti. Siinkirjutaja ei ole seni leidnud viidet sellisele seosele Bormanni ja Normanni käsiraamatute vahel. Simuna teenekas lauluõpetaja kasutab isegi täpselt samasuguseid poeetilisi kujundeid, näiteks laulmise eeskujudena ööbikut ja lõokest. „Õpik ja lõukenne laulavad ka, iggaüks omma laulo wisi, aga innimese lapsele põlle mitte ni kui lindudele laulmise and sündimisest antud“ (Normann 1873: 82); „Die Nachtigall und die Lerche singen auch, jede in ihrer Weise; aber dem Menschen ist nicht, wie ihnen, der Gesang eine angeborene Gabe“ (Bormann 1869b: 182). Sissejuhatuses väidab Normann, et tuginetakse nii Saksamaalt kui ka Kuuda¹⁹ seminarist saadud õpperaamatutele (Normann 1873: V). Et nimetatud saksakeelne käsiraamat oli Kuuda seminaris kasutusel, selle kohta annab tõendust inventarinimestik, milles on loetletud nii Bormanni „Kooliteadus“ kui „Õpetamisteadus“ (Aarma jt. 2004: 127).²⁰ Normann on järginud täpselt Bormanni (1869b) raamatu alapeatükkide pealkirju.

Sõna ja heli vaherkord. Mõlemad autorid asetavad laulmisõpetuse keele õpetamise järel teisele kohale.²¹ Rahvakoolides peetakse hädavajalikuks lõimida laulmise õpetus lugemise ja keeleõpetusega. „Inimlaulmist“ peetakse just sellepärast ilusaks, et selles ühendunud mõte ja tundmus leiavad väljenduse nii sõnas kui helis. Kuid nii nagu saksakeelses käsiraamatus, rõhutab ka Normann rasvases kirjas, et sõna ja heli peavad omavahel olema õiges suhtes, s.t. et sõna on n.-ö. aluspõhjaks ning temale tulgu juurde toon/heli, mitte vastupidi (Bormann 1869b: 183; Normann 1873: 82).

Siinkirjutaja osutab, et Saksamaa rahvakoolides ei peetud tähtsaks noodilugemise oskuse saavutamist, vaid olulisemaks peeti nõuet laulda (nii üksikesineja kui koori poolt) südamest, rõõmsalt, selge diktsiooniga ja mõttesisukalt („Es ist kein in der Volksschule zu erstrebender Ruhm, dass vom Blatt gesungen werde; das aber hat sie zu erstreben, dass man in ihr aus dem Herzen herausginge“ (Bormann 1869b: 183)). W. Normann rõhutab laulmisel neidsamu väärtusi, tõlgib aga lauset siiski veidi teise nüansiga, millest siinkirjutaja arvates nähtub, et noodilugemisoskuse omandamist peeti siinsetes koolides oluliseks: „Se ei ole meie walla kolides weel mitte kül, et lapsed igga nodi lehhe pealt wõiwad laulda; waid selle eest peame hoolt kandma, et lapsed meie kolides, selge armsa sõnnadega ja süddame põhjast ommad laulud wõiksid wälja laulda“ (Normann 1873: 82).

Mõlemad autorid kurdavad, et rahva seas olevat laulmine vähenenud, kusjuures Bormann arvab süü olevat õige vaherkorra kadumises sõna ja heli vahel (Bormann 1869b: 183). Normann arvab aga laulmise vähenemise põhjuseks, „et meie ajal wägga palju sõnnadeta laulo- ehk mängoriistadega lauldakse“ (Normann 1873: 82).

Mõlemad autorid rõhutasid enne viisiõppimist laulusalmide täielikku omandamist. Bormann soovitas laulutekste õppida ka religiooni- ja lugemistundides ning osutas, et koraalide puhul on enne

¹⁹ Kuuda seminar kui saksameelne, kuid eestikeelne õpetajaid ettevalmistav asutus töötas aastatel 1854–1887 Märjamaa kihelkonnas (Aarma jt. 2004: 4).

²⁰ Käesolevas artiklis käsitletavate käsiraamatute olulisusele osutab tõsiasi, et Bormanni raamatute kõrval olid 1888. aastal Kuuda seminaris olemas ka nii Hanseni kui Normanni mugandused (Aarma jt. 2004: 122–129).

²¹ Õpitavate laulude juures käsitleti teksti peaasjana ja laulmisõpetust koolis pigem keeleõpetusena, mis garanteeris ilusa kõnelemise (*Sprechen*) (Bormann 1869b: 28; Schünemann 1931: 300). Keeleõpetuses vaadeldi näiteks deklamatsiooni muusikalise kõnena.

viisiõppimist oluline omandada vaid 1-2 salmi, kuid rahvalaulude (*Volkslieder*) puhul õpitagu selgeks kogu tekst, sest nendes väljendatud mõte tulevat enamasti esile lõpus (Bormann 1869b: 183).

Laulmine kuulmise järele. Kuulmise järgi lauluõppimisel soovivad autorid niisugust järjekorda: 1) Esiteks tuleb õpetajale vastata laulu sõnad; 2) õpetaja mängib lastele ette kogu viisi; 3) õpetaja mängib 4-5 korda ette poole või kolmandiku lauluviisist. Lapsed kuulavad mängu ja löövad viisile vaikselt, aga tuntavalt takti juurde; 4) lastele antakse luba laulda vaikse häälega koos pilliga; 5) õpetaja laulab veel kord laulu tervikuna ette; 6) lapsed laulavad nüüd üksi, ilma instrumendi abita. Kusjuures Bormannil on instrumendina nimetatud ainult viiul, Normannil lisaks ka orel (Bormann 1869b: 184; Normann 1873: 83). Rõhutatakse, et laulmisel tuleb kohe mis tahes vead korrigeerida ning ei tohi taluda ebamäära suminat. Nii õpitakse selgeks ka laulu järgnevad osad ja korratakse siis laulu tervikuna mitu korda. Vaheldust toob nii kooris kui gruppides laulmine kui ka andekamate üksikesinemine. Laul on selge, kui lapsed laulavad puhtalt, väljendusrikkalt ja selge diktsiooniga (Bormann 1869b: 184; Normann 1873:83).

Noodist laulmine. Bormann rõhutab, et vanemate klasside õpilastele tutvustatakse noodikirja, mis peaks saama laulu õppimist edendavaks abinõuks. Nimelt peab nooditekst toetama silma ja kõrva, olema mälu tehniliseks abivahendiks, mis osutab meloodia suunale ja intervallilisele vahekorrale (Bormann 1869b: 185; Normann 1873: 83). Kõigepealt soovitakse laulda helirida tõusvas ja laskuvas suunas, siis tutvuda tarvilike helistikega ja seejärel harjutada nootide tabamist ilma instrumendi abita. Õpitakse ka nootide vältusi ja pausimärke. Seega tuli omandada muusika-teoreetilisi algteadmisi nii saksa kui eesti rahvakoolis. Liivimaal ilmus 1849. aastal kooliseadus, milles esitati nõue, et uusi laule õpitagu ainult noodikirja abil ja võimalusel mitmehäälselt (Koli ... 1849).

Laulmise õigsus. Neljandas alapunktis põhjendatakse vigade parandamise tähtsust laulmise

juures. Iga vale heli/hääli rikkuvat mitte ainult kuulmist, vaid ka eristamisvõimet ja ilutunnet. Mõlemad autorid osutavad õpetajapoolse salimatusetele vigade suhtes kui olulisele kasvatuslikule võttele.

Laulmine täiel häälel. Laulmisel nõuti lastelt püsti seistes täiel häälel laulmist, et laste kael, kõri, rind areneksid. Hoiatati aga karjumise eest. Nii pöörati selle nõudmisega tähelepanu ka lapse füüsilisele arengule.

Laulmise intonatsioonipuhtus. Alapeatükis peatuti intonatsioonipuhtuse saavutamise probleemil, mida püüti saavutada hoolsa harjutamisega mõne instrumendi saatel. Bormann (1869b: 186) osutab Hentschelile ja Diesterwegile viidates, et kõige parem oleks, kui saateinstrumendid vahelduksid. Teise intoneerimist parandava võttega soovivad autorid panna lapsi tähelepanelikult kuulama kaasõpilaste laulu. Mõlemad autorid rõhutavad lõpetuseks, et ilma saateta laul on siiski kõige ilusam (Bormann 1869b: 186; Normann 1873: 84).

Laulmine takti lüües. Bormann soovib lauluharjutuste juures panna lapsed takti lööma koos õpetajaga, kusjuures 1. löök, s.t. allalööök, tabagu lauda või teist kätt. (Seesugune didaktiline võte on kasutusel ka tänapäeval nt. Karlsruhe Kõrgemas Muusikakoolis.) Hiljem juhatab õpetaja laulu üksi ja olles sõnades säästlik õpetab ta lapsi tähele panema *crescendo* ja *diminuendo* märke. Normann lisab, et „õige takti piddamine on laulo hing“, ja toob ära samad ülalloetletud võtted (Bormann 1869b: 186; Normann 1873: 84).

Ühehäälsus ja mitmehäälsus. Bormann (1869b: 187) rõhutab, et rahvakoolides õpitagu koraalid ühehäälsena.²² Kuid teisel seisukohal on autor ilmaliku ehk nn. rahvalaulu puhul, pidades kahehäälsust nende laulmisel suisa loomulikuks, sest kahehäälsed laulmine olevat rahvale omane. Ka Normann väidab saksa autorile toetudes, et valakoolides lauldagu peamiselt ühehäälselt „korralisi“, s.o. vaimulikke ehk kirikulaulu ja ilmalikke laule ehk rahva laule (*Volkslieder*) võib laulda mitmehäälselt (Normann 1873: 85). Didaktilise

²² Ilmselt juhendus Bormann tollasest korraldusest, mille järgi rahvakoolides seati õpetamise sihiks teatud lauluvara päheõppimine ning alles kõrgemas astmes laulmine mitmehäälses kooris. Enamikus koolides lauldi koraale ühehäälselt ja vaid parimates koolides töötades jõuti noodist lauldud mitmehäälsel kirikulauluni (Schünemann 1931: 352, 368).

võttena õpetati kõigile lastele selgeks algul esimene hääl.

Üksiklaulmine ja koorilaul. Bormann osutab, et laulmise tunnis on lastele virgutavaks ja rõõmus-tavaks vahelduseks üksiklaulmise vaheldumine koorilauluga. Valiku aluseks olgu eelkõige tekst. W. Normann ei ole seda alalõiku oma käsiraamatus esitanud.

Liivimaal ja Eestimaal püüeldi üldiselt neljahäälsete koraalide laulmise poole. Johann Leberecht Ehregott Punscheli ja Johann August Hageni koraaliraamatud ilmusid vastavalt 1839 ja 1844. Nõudeks oli koolilaste poolt pühapäevase jumalateenistuse lõpetuseks laulda kirikulaul ning 1849. aastal ilmunud kooliseaduses seati eesmärgiks laulmine 4-häälselt: „Kui vähhä võimalik on, kasko koolmeister, et saaks nelja heälega laultud“ (Koli ... 1849).

Elementaarharjutused. Mõlemad autorid rõhutavad, et lauluviiside õppimise eel peab tegema nii hääle- kui ka nn. toonitabamise harjutusi. Bormann osutab Hentschelile (konkreetset teost nimetamata) viidates, et hääleharjutused võiksid laulmise tunnist hõlmata kolmandiku ajast, kusjuures harjutused lauldagu kindla karakteriga ning nad olgu tingimata lihtsad ja õpitavate viisidega seotud. Bormann rõhutab, et ülesannetega ei maksa liialdada, sest rahvakooli eesmärgiks polevat saavutada kõrgeimat haridust laulmises (Bormann 1869b: 188). Harjutuste abil loodeti vältida vigu õppimiseletulevas laulus²³ ning tugevdada laulmiseks vajalikke organeid. Normann (1873: 85-86) ei tõlgi selles lõigus Bormanni teksti, vaid toob siin ära konkreetsed sammud: õpetaja peab alustama heliredeli (*Tonleiter*) laulmisega, algul ühe, siis kaheoktavilise ulatusega. Ta kasutab helistiku sünonüümina terminit „heäle mõnno“ (Normann 1873: 85), mis oli tollal terminina käibel (Andresen 2002: 320). Kõikide tunnis pruugitavate helistike läbiharjutamine oli Normanni meelest vajalik ja kasulik, et lapsed pärast seda kergemini ja puhtamalt laule suudaks laulda. Ühtlasi kurdab Normann siin hea laulmis-

õpetuse raamatu puudumise üle, viidates siiski kasutatavale Andreas Erlemanni (1864) „Muusika õppetusele“.

Lauluvalik. Nimetatud lõik Normannil puudub. Bormann rõhutab, et koraalide valikul on tähtis eluläheduse nõue, ning esitab 47 koraalist koosneva nimekirja, mis tuleb ära õppida rahvakoolis (Bormann 1869b: 189-190). Bormann toob ära ka nimekirja 56 ilmalikust laulust, mida soovitatakse laulmisõpetajatel rahvakoolides õpetada²⁴ (samas: 191-192). Ta hoiatab tendentsi eest, et õpetajad tõstavad liigselt esile omakomponeeritud laule ja tõrjuvad tagasi rahva omi. Nii vaimulike kui ilmalike laulude valikul on domineeriv didaktilis-metoodiline kriteerium: liikumine kergemalt raskema poole.

Selgeks õpitud laulude kasutamine. Bormann pühendab järgneva alapeatüki selgeksõpitud laulude kasutusvõimalustele, milleks on koraalide puhul kooli hommikupalvus ja hardushetked, usuõpetuse tunnid, jumalateenistused kirikus. Rahvalaule soovitab Bormann laulda lugemistundides ja isamaad käsitlevas õppeaines (*Vaterlandskunde*), samuti isamaalistel mälestuspäevadel. Õpitud laulude kasutamisele viidatakse ka kui distsipliini hoidmise vahendile, seda küll õppetööd virgutava vahendina tähelepanu ja erksuse hoidmiseks tunnis (Bormann 1869b: 195).

Kirikukoorid. Bormann rõhutab, et mõlemas eelnimetatud korralduses ja regulatiivis on laste osavõtt kirikukooridest soovitatav, sõltudes samas paikkondlikest oludest. Siiski ei tohiks kiriklike laulude oskuse harjutamine meeleülduse teenimiseks koolidest puududa. Kirikukoorid võiksid olla 2-3-häälsed, kuid rõhutatakse, et õpetaja juhatagu vaimustusega ja õppetöö kulgegu rõõmu ja armastusega. Nähti ette ka vilistlaste rakendamist kirikukooride töösse. Normann (1873: 86) käsitab kirikukooris laulmist viimase alapunktina. Ta soovitab muusikakirjandusest Erlemanni „Muusika õppetust“ (1864) ning saksa keelset Rudolph Lange õpikut. Viimane on ka Bormanni (1869b: 197-198) 15. alapeatükis toodud

²³ Elementaarharjutuste seotus kindlate laulude õppimisega viitab Pestalozzi-Natorpi meetodile, milles elementaarharjutusi ei käsitletud eraldi, vaid need olid seostatud õppimisele tuleva lauluga (Schünemann 1931: 317). Bormann (1869b: 28) toob oma raamatus ära 1854. a. Preisi regulatiivi nõude vähendada tekstita harjutuste osakaalu laulmisel.

²⁴ Preismaal töötas Brandenburgi koolikollegium 1851. aastal välja korralduse, mis määras aastakümneteks kindlaks meetodika ja lauluvara. Nimetatud regulatiiviga küll ühtlustati, kuid ühtlasi kitsendati muusikaõpetust (Schünemann 1931: 355).

õppevahendite nimekirjas.²⁵ Normann ei käsitle ühegi sõnaga ilmalike laulude laulmist koolis. Ilmselt avaldab siin mõju ka tema Rakvere-aegne haridus, sest teada on, et Rakvere kuulus köster Göök, kelle juures Normann õppis ja kelle kõrval ta igal pühapäeval laulis, armastas laulda vennas-tekoguduse viise (-t- 1906: 2).

Häälehoiu probleemid. Eelviimases peatükis käsitleb Bormann häälehoiu probleeme, eriti puberteedias, ajavahemikus 14-18 eluaastat. Üldse ei soovitata alustada laulmisega tegelemist enne seitsmendat²⁶ eluaastat. Samuti soovitatakse jälgida, et tunnis vahelduks laulmine puhkepausidega.

Õppevahendid. Viimases peatükis esitab Bormann (1869: 197-198) nimekirja soovitatavast muusikakirjandusest laulmise tunniks. Nimekirjas on laulikud aastatest 1828-1860. Märgitagu, et Normann ei käsitle lauluvaliku, laulude kasutamise ega häälehoiu probleeme ning mitmehäälsust; koorilaulmise ning kirikukoori küsimusi käsitleb ta üheskoos.

4.3. Käsiraamatutes nimetatud laululiikidest

4.3.1. Vaimulikud laulud

Muusika kõlas ennekõike kahes aines: usuõpetuse tunnis (*Unterricht in der Religion*) ja laulmise tunnis (*Unterricht im Gesange*). Sobivate koraalide laulmisega rõhutati laulmise kui aine elulähedust ja praktilisust. Usuõpetuse õpetamise metoodika on kõigil autoreil mahukaim, hõlmates Bormannil (1869a: 131-154) 24 lehekülge, Hansenil (1873: 56-63) 8 ja Normannil (1873: 51-73) 16, mis näitab ainete kaaluvahekorda neis käsiraamatutes. Palve tähtsust koolipäevas rõhutasid kõik. Koolipäev algas ja lõppes palvega ja sobiva vaimuliku lauluga, kusjuures peeti vajalikuks hoiatada, et viiul ei sobivat palvetunniga kokku (Bormann 1869a:

152). Hansenil (1873: 62) oli samal puhul oreli kasutamine aga lubatud.

Usuõpetuses käsitletakse vaimulikku laulu eraldi alalõiguna ning osutatakse sellele kui kõige ilusamale viisile, mille läbi lapsed õpivad usku tunnista, kiitust, tänu, palvelaule laulma (Bormann 1869a: 117; Hansen 1873: 47). Bormann (1869a: 145; 1869b: 191) sedastab, et Saksa algkoolis on ette nähtud selgeks õppida 30-45 kirikulaulu, mis on aga jaotatud 8 aasta peale. Bormann (1869a: 142-143) esitab valiku 80 põhilisest kirikulaulust (*Kernlieder*), mille määras Preisi regulatiiv 1854. aastal. Võrrelnud nimekirja Tartu ülikooli kauaaegse muusikadirektori Friedrich Brenneri (1815-1898) väljaantud teosega, selgus, et „Schulkunde's” toodud valikust leidub 82% laule ka Brenneri (1862) koraalikogumikus. Eestikeelsed õpikud ei esita soovitatavate laulude nimekirja, kuid rõhutavad, et lapsed peavad peast teadma kirikus kõige rohkem pruugitavaid kirikulaule (Normann 1873: 63-64), ning Hansen peab soovitatavaks õpetada nädalas selgeks ühe kirikuviisi (Hansen 1873: 60).

4.3.2 Ilmalikud laulud

4.3.2.1 „Rahvalaulud”

Sagedasti on kasutusel terminid „rahvalaul” ja ka „rahva laul”, mille all peetakse silmas kirikulaulust eristuvat ilmalikku laulu, seega nii rahvalaulu kui ka rahvalikku laulu. Nimelt liigitab Bormann (1869b: 193) rahvalauludeks (*Volkslieder*) nii neid laule, mille tekst ja viis on tekkinud rahva seas, kui ka neid, mis pärinevad saksa kuulsatelt heliloojatelt, kuid on levinud rahva seas suust suhu. Ka Saksa koolimuusika ajaloos osutatakse mõiste „rahvalaul” laiale tähendusele. „Rahvalaulu” nimetuse saamiseks piisas juba ka vastandlikkusest generaalbassile, ilmalikust tekstist, ka lihtsast üldarusaadavast hoiakust. „Rahvalaulude” seas

²⁵ K. Bormannil pole märgitud R. Lange metoodilise materjali „Winke für Gesanglehrer in Volksschulen” väljaandmis-aastat. Esiväljaanne raamatust ilmus 1858. aastal (8. tr. 1894. a.). K. Bormann võis neist kasutada nelja esimest väljannet, mis ilmusid aastatel 1858-1868. Berliini Riigiraamatukogus on R. Lange raamatutest olemas 4. (1868) ja 8. (1894) trükk. R. Lange metoodiline materjal oli praktiline, sisaldades konkreetseid nõuandeid metoodilistes ja didaktilistes küsimustes. Mil määral on aga W. Normann eelnimetatud raamatut kasutanud, jääb edasiseks uurimistööks.

²⁶ Schünemann (1931: 336) osutab, et koolieelse kasvatus teoreetik Friedrich Wilhelm August Fröbeli (1782-1852) ideed ei leidnud Saksa muusikaõpetajate poolt omal ajal peaaegu mingit tähelepanu. Praktilised muusikaõpetajad toetusid Pestalozzi-Nägeli-Natorpi muusikakasvatuse printsiipidele, milles oli tähtsaim rütmika, meloodika ja dünaamika elementaarõpetus. Schünemann (1931: 309, 318) osutab, et Pestalozzit järgides mindi kohati liialdus-tesse. Nii näiteks pidas Nägeli optimaalseks alata lauluõpetusega 10-aastaselt, kui laps on küps esteetilisteks mängudeks (Schünemann 1931: 309, 318). Ja kuigi oli ka oponente, kes pidasid muusikaõpetuses oluliseks alustamist lastelaulu ja -mänguga, jäid nad vähemusse. Ka ilmus 1851. aastal seadus, milles arstlikele ekspertidele toetudes keelati ülepingutused ja laulmine enne seitsmendat eluaastat (Schünemann 1931: 353).

leidus laule nii Friedrich Silcherilt kui ka teistelt autoritelt, nagu Hans Georg Nägeli, Gläser, Fesca jt. (Schünemann 1931: 302-303, 322), samuti talupoeglikke lorilaule. Rahvalike laulude (*volkstümliche Lieder*) seas eristati ka koolilaule, mis erinesid rahvalikest lauludest õpetliku põhitoni/sisu poolest (Schünemann 1931: 303). K. Bormann esitab „rahvalaulude“ nimekirja 56 lauluga (Bormann 1869b: 191-193), mida Brandenburgi provintsi koolikolleegiumi 1851. aasta korraldus nägi ette koolis laulda. Ilmalikke laule nähti ette vaja minevat eluks perekonnas ja riigis, koolis võis neid laulda integreerituna teiste ainetega, eriti ajaloo õppimisel. Hanseni (1873: 47) järgi nõudvat elu perekondlikus keskkonnas „rahva laulude“ tundmist, mida isegi Bormannil vastavas lõigus pole (Bormann 1869a: 118). W. Hansen on see, kes tunnetab teravat vajadust ühe hea rahvalaulukogumiku (*Volksliedersammlung*) järele maakoolides (Hansen 1867b: 347). Samas artiklis osutab Hansen, et puudub ühine ilmalik lauluvara, mida saaks koos laulda.

Ka Simuna koolmeister W. Normann (1873: 85) sedastab, et vallakoolides „ennamiste korralised, s. o. waimulikkuid- ehk kirriko-laulusid saab lauldud ... Isse luggu on ilmalikko lauludega, ehk kuida neid Saksa rahwas hüüdvad: rahwa laulud (Volkslieder)“. W. Norman, kes on ilmselt eesti soost (EAA f. 3114, n. 2, s. 13, l. 23) lisab, et mitme häälega „rahva laulud“ on sobivamad vaid targeimatele lastele (Normann 1873: 85).

4.3.2.2 Isamaalised laulud

Peatükis „Kuidas kasvatab kool lapsi isamaa armastusele“ on rõhutatud, et isamaa-armastust saab kasvatada eelkõige Piibli abil, kuid rõhatakse ka isamaaliste laulude (*Vaterlandsgesänge*) tähtsust, mida oli vaja laulda isamaalise tunde ja meele virgutamiseks, toitmiseks ja tugevdamiseks eriti koolipidude ja isamaa mälestuspäevade puhul (Bormann 1869a: 192, 196-197). Hansen rõhutab siin just, et „mitme healega isamaa laulud teevad kõigile suurt rõõmu“ (Hansen 1873: 88), sest laulu ja sõna koosmõju aitab isamaa-armastust tugevdada. Normannil puudub sellelemaalse alapeatükk hoopis.

Kõikidele ülalnimetatud laululiikidele omistati suurt kasvatustähtsust ja nende valikul jälgiti kergemalt raskemale suunduvat printsiipi.

Kokkuvõtteks

Uurimusest selgus, et eestikeelsete muganduste autorid edastasid küllaltki täpselt saksakeelsetes käsiraamatutes olevaid kasvatuspõhimõtteid. Sageli on tõlked sõnasõnalised, lühendatud teksti korral aga sisuliselt täpsed. Eestikeelsetes õpetajate käsiraamatutes ei ole viiteid Preisi regulatiividele ja korraldustele, samuti ei ole toodud ära kohustuslike laulude nimekirju. Eestikeelsete väljaannete autoritel on jäänud tõlkimata pikemad arutlused, kuid hoolikalt on edastatud praktilised nõuanded laulmisõpetuse didaktiliste võtete osas.

Käsiraamatute võrdlemisel selgusid põhilistes joontes kokkulangevad muusikaõpetuse põhiprintsiibid, milles rõhutati sõna osatähtsust ja õppimisele tuleva lauluteksti laitmatut ja väljendusriikast omandamist. Eelkõige taotleti ilusat ja südamest tulevat laulmist; noodilugemise õpetus, eriti saksakeelses käsiraamatus, jäi mõnevõrra tagaplaanile. Rõhutati laulmise kasvatustähtsust ja seost teiste ainetega. Kõikidel autoritel oli eraldi tähelepanu all kirikulaul. Rõhutati vaimulike laulude laulmist meeleülenduse saamiseks ja koguduselaulus osalemise tähtsust.

W. Normanni eestindatud konkreetset didaktilist soovitusel intonatsioonipuhtuse, elementaarharjutuste ja laulmisel kindla pulsi hoidmise osas olid muusikaõpetajale omal ajal väärtuslikud.

Pilguheit saksa- ja eestikeelsetele õpetajakäsiraamatutele tõi esile, et 19. sajandi 60.-70. aastatel toetuti Liivi- ja Eestimaal konkreetselt saksa kasvatusteaduse käsiraamatutele. Seega kinnitab siinne õpetajakäsiraamatute analüüs ka varem väljendatud seisukohti, kaasa arvatud seda, et eesti muusikaõpetus toetus saksa eeskujule.

Käsitletud eestikeelsed kasvatusteaduslikud väljaanded (Hansen 1873; Normann 1873) jõudsid koolmeistritele vajalike käsiraamatutena ette ametlikest koolielu reguleerivatest seadustest 1874. ja 1878. aastal (Andresen 2002: 245; Koolipidamise ... 1878), mille abil kehtestati kohustuslik kooliharidus ja kinnitati ühtsed õppeprogrammid. Käsitletud raamatutest ilmneb, kasutades Airi Liimetsa sõnu, nii tollane hariduse sisu ehk sotsiaalkultuurilises tegelikkuses varjul olev teadmiskäsitlus, õppemeetodite kaudu domineeriv õppimiskäsitlus kui ka kogu inimesekäsitlus (Liimets 2009: 11). Nende kaudu jõudis Liivi- ja Eestimaale Lääne-Euroopa, eeskätt Preisi kasvatusteadus,

mis mõjutas siinseid nii saksa- kui eestikeelseid koole. Kuigi preisi kasvatusel aluseks oli usuline lähtekoht ja oluliseks märksõnaks kuulekus, leidub raamatutes ka seisukohti, mis on tunnustatud tänapäevases pedagoogikas (millest mitmed haakuvad ka tänapäevaste mõttesuundadega), näiteks:

Taotleti ainete integreeritud käsitlemist, sünteesides õpetajate seminaride õppeplaanides nn. kooliteaduse (*Schulkunde*) õppeainesse niisugused distsipliinid nagu pedagoogika, meetodika, didaktika, psühholoogia, antropoloogia jt. Ka rahvakoolides taotleti ainete lõimimist, nii nähti ette laulmisõpetuse integreerimist emakeele, lugemis- ja religiooniõpetusega, samuti ajaloo õpetamisega.

Rõhutati pideva enesetäiendamise ja eluaegse õppimise vajadust. Õpetamispädevuse kvaliteedi tõstmiseks soovitati külastada naaberkoole ja osaleda nii kooliõpetajate konverentsidel kui töökogemuslikel kohtumistel.

Taotleti õpetuse läbiviimist kogu inimese tervikut haaraval ja mõttetevast ergutaval viisil, rõhutati praktilisuse ja eluläheduse vajadust. Omandatavad teadmised ja oskused pidid olema hädavajalikud, kasulikud ja meeldivad.

Didaktilis-metoodilistest printsiipidest oli aktuaalne liikumine õpetuses lihtsamalt ja kergemalt

raskemale, tuntult tundmatule, lähedalt kaugemale, milles tunne ära Diesterwegi sõnastatud didaktikaprintsiibid. Nii vaimulike kui ilmalike lauulude valikul järgiti seda printsiipi rangelt.

Käsiraamatud järgisid Pestalozzi arendava õpetuse teooriat ja Diesterwegi didaktika reegleid.

Lembit Andresen (2002: 309) on osutanud, et seminarides õppinud koolmeistrid ei jäänud pedagoogiliste teadmiste ja oskuste poolest maha Lääne-Euroopa ametivendadest. Asjaomase materjali läbitöötamise järel on siinkirjutaja veendunud, et Eesti alade juhtivad õpetajad olid head saksa keele tundjad, nad suutsid luua kontakte ametivendadega Euroopas, lugeda ja tõlkida kaasaegset koolikirjandust, olid küll tihti iseõppijad, siiski head nooditundjad ja muusikarmastajad. Tuleb nentida, et Liivi- ja Eestimaa nõudmised nooditundmisele ületasid tollaseid Saksamaa nõudmisi, kuna meil taotleti ideaalina 4-häälsel (koraali) laulmist, Saksamaal pandi sel ajajärgul erilist rõhku ühise lauluvara omandamisele, et suuta musitseerida kogukonna ühislaulmisel (koorilaulus).

Koolmeistrite käsiraamatutes edastatud vaated kasvatus- ja õppetööle, sealhulgas muusikaõpetusele, ning konkreetsed laulmisõpetuse meetodilis-didaktilised nõuanded avardasid siinsete õpetajate maailmapilti ja aitasid muusikaharidusele rajada kindlamat pinda.

KIRJANDUS

Aarma, Liivi, Rait Talvoja, Ülle Viitkar 2004.

Kuuda Seminar 150: ülevaade ja lühilood. Mahtra Talurahvamuuseumi Toimetised 1. Juuru: Mahtra Talurahvamuuseum.

Aavik, Juhan 1959. *Muusika radadelt: mälestusi ja mõlgutusi eluteelt I*. Toronto: Ortoprint.

A. B. S. 1873. Tallinnast. Uus kooliraamat. - *Eesti Postimees*, nr. 26, 27.06, lk. 150.

Album ... 1889 = *Album Academicum der kaiserlichen Universität Dorpat*. Bearbeitet von A[rnold] Hasselblatt und Dr. G[ustav] Otto, Dorpat: C. Mattiesen, 1889.

Andresen, Lembit 2002. *Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu III. Koolireformid ja venestamine (1803-1918)*. Tallinn, Tartu, Pärnu, Jõhvi: Avita.

Bemerkungen ... 1863 = Bemerkungen über einige in unseren Elementarschulen vorkommende Lehrbücher. - *Das Inland*, 1863, H. 21, Sp. 331-332; H. 22, Sp. 341-342.

Blumberg, Gustav 1864. *Bericht über den Besuch einiger Schulen in Deutschland im Jahre 1864*. Dorpat: C. Mattiesen.

Bormann, Karl 1869a. *Schulkunde für evangelische Volkslehrer auf Grund der Preussischen Regulative vom 1., 2. und 3. Oktober 1854 über Einrichtung des evangelischen Seminar-, Präparanden- und Elementarschul-Unterrichts*. 15. verb. Aufl., Berlin: Wiegand und Grieben.

Bormann, Karl 1869b. *Unterrichtskunde für evangelische Volksschullehrer auf Grund der Preussischen Regulative vom 1., 2. und 3. Oktober 1854 über Einrichtung des evangelischen Seminar-, Präparanden- und Elementarschul-Unterrichts*. 9. verb. Aufl., Berlin: Wiegand und Grieben.

Brenner, Friedrich 1862. *Choralbuch für vier Männerstimmen zum Gebrauche bei Gümnasien, Seminarien und kirchlichen Männerchören*. Gesetzt von Friedrich Brenner, Dorpat: E. J. Karow.

Brümmer, Franz 1903. Borman, Karl. - *Allgemeine Deutsche Biographie*. Hrsg. von der Historischen Kommission bei Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Bd. 47, S. 113-115. <http://de.wikisource.org/wiki/ADB:Bormann,_Karl> (18.11.2009).

Dahlhaus, Carl 1996. *Die Musik des 19. Jahrhunderts*. Neues Handbuch der Musikwissenschaft 6, Laaber: Laaber.

Die Musik ... 1863 = Die Musik gegen die Musiker. - *Das Inland*, 1863, H. 6, Sp. 83-90.

Eesti ... [s. a.] = Eesti biograafiline andmebaas ISIK. <<http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=572>> (18.01.2010).

Eesti ... 1998 = *Eesti kooli biograafiline leksikon*. Koost. Heino Rannap, Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1998.

Eestikeelne ... 1995 = *Eestikeelne raamat 1851-1900 I. A-Q*. Toim. Endel Annus, Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu, 1995.

Elango, Aleksander 1984. *Pedagoogika ajalugu*. 2., parand. ja täiend. tr., Tallinn: Valgus.

Elango, Aleksander 2001. J. H. Pestalozzi ja Eesti. - *Tagasivaade. Valik publitseeritud artikleid 1928-2000*. Toimetuskolleegium: Inger Kraav, Hillar Palamets, Karmen Trasberg, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk. 232-240.

Erlemann, Andreas 1864. *Musika õppetus: üks nodi, laulmisse ja mängimisse selletusse ramat, isseärranis koolmeistridele ja keigile laulo- ja mängo-söbradele*. Tartu: H. Laakmann.

Ernits, Elmar 1999. Koolide juhtimis- ja järelevalveorganid. - *Haridusinstituutsioonid Eestis keskajast kuni 1917. aastani: ajaloolised instituutsioonid Eestis keskajast kuni 1917. aastani*. Tartu: Rahvusarhiiv, lk. 13-58.

Ernits, Tiiu 2009a. Relatiivse astmesümboolika kasutuselevõtust Eestis ja Voldemar Tammani osa selles. - *Muusikalise kontegelikkuse ühendused identiteedi ja diferentsiga*. Koost. ja toim. Airi Liimets, Tallinn: Tallinna Ülikool, lk. 207-235.

Ernits, Tiiu 2009b. The distribution of the Galin-Paris-Chevé method in the 19th century Baltic-German environment. - *Music and Environment. The Changing Face of Music Education (CFME09): 2nd International Conference*. Eds. Tiina Selke and Gerhard Lock, Tallinn: Tallinn University, Department of Music, pp. 85-90.

F. R. 1940. Hansen, Woldemar Adolf. - *Eesti biograafilise leksikoni täiendusköide*. Toim. P[eeter] Tarvel, H[ans] Kruus, J[aan] Olvet, Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetised 10 / Academiae Societatis Historicae Scripta 10, Tartu, Tallinn: Loodus, lk. 83. <<http://www2.kirmus.ee/graf/index.php?ID=231>> (18.01.2010).

Hansen, Woldemar 1867a. Söbrad, mis te arvate, kuidas koliga eddespidi luggu lähhäb? - *Eesti Postimees*, nr. 21, 24.05, lk. 161-163.

Hansen, Woldemar 1867b. Ueber das Land-schulwesen in Livland. - *Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Russland*, begründet von Dr. K[arl] Chr[istian] Ulmann u. hrsg. von Dr. C[hristian] A[ugust] Berkholtz. Bd. 23, neue Folge Bd. 14, Riga: Berkholz, S. 326-354.

Hansen, Woldemar Adolf 1873. *Kooli-teadus*. Tartu: W. Gläser.

Hanslick, Eduard 1891. *Vom Musikalisch-Schönen. Ein Beitrag zur Revision der Ästhetik der Tonkunst*. 8., verm. und verb. Aufl., Leipzig: J. A. Barth.

J. K. 1940. Normann, Wilhelm. - *Eesti biograafilise leksikoni täiendusköide*. Toim. P[eeter] Tarvel, H[ans] Kruus, J[aan] Olvet, Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetised 10 / Academicae Societatis Historicae Scripta 10, Tartu, Tallinn: Loodus, lk. 220-221. <<http://www2.kirmus.ee/graf/index.php?ID=231>> (18.01.2010).

J. L. 1881. Isamaalt. Viljandimaalt. - *Eesti Postimees*, nr. 22, 02.06, lk. 86.

Joonuks, Helmut 1981. *Simuna piirkonna ajalugu*. <<http://www.hot.ee/lemmutabelin/simuna%20piirkonna%20ajalugu.doc>> (22.01.2010).

Jürgenson, Dietrich Heinrich 1833. *Das Elementarlehrer-Seminarium zu Dorpat nach seiner gegenwärtigen Einrichtung und Verfassung*. Dorpat: Schünmann.

Knörzer, Wolfgang, Karl Grass 1998. *Einführung Grundschule: Geschichte - Auftrag - Innovation*. Weinheim und Basel: Beltz Verlag.

Kodumaalt ... 1879 = Kodumaalt. Williandi maakonnast. - *Eesti Postimehe lisaleht*, nr. 22, 02.06.1879.

Koli ... 1849 = *Koli-seädus*. Riga: W. F. Häcker, 1849.

Koolipidamise ... 1878 = *Koolipidamise Seadus Eestimaa Ewangeliumi Luteruse usu maa-koolidele*. Eestimaa Ülemaa Maa-kooli-kohtu poolt väljaantud koolipidamise juhiks, Tallinn: W. Kentmann, 1878.

Lange, Hermann 1890. *Das Erste Dorpatsche Lehrer-Seminar mit seinen Schülern und Lehrern von seiner Gründung 1828 bis zu seiner Schliessung 1889*. Dorpat: Schnakenburg.

Lehrpläne ... 1869 = *Lehrpläne für Knaben-Elementarschulen im Dorpater Lehrbezirk mit den nöthigen Erläuterungen und Ergänzungen*: entworfen unter Mitberatung erfahrener Schulmänner und herausgegeben von Prof. Strümpell. Dorpat: W. Gläser, 1869.

Liimets, Airi 2009. Distsiplinaarsest, aporeetilisest ning mittedistsiplinaarsest mõtlemisest. - *Muusikalise kontegelikkuse ühendused identiteedi ja diferentsiga*. Koost. ja toim. Airi Liimets, Tallinn: Tallinna Ülikool, lk. 7-11.

Mumme, Rudolf 1862. Zu Nr. 33 des „Inlandes“, die Anwendung der Chevéschen Methode betreffend. - *Das Inland*, H. 35, Sp. 558-560.

Normann, Wilhelm 1873. *Öppetus koli-piddamisest ning laste kasvatamisest isseärranis koolmeistrite ja laste wannemate heaks, õppetuseks ning juhhatamiseks väljaantud*. Tartu: H. Laakmann.

Oberborbeck, Felix 1989. *Geschichte der Schulumusik in Deutschland 1810-1960*. - *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*, Bd. 9. Hrsg. Friedrich Blume, Kassel, Basel, London, New York: Deutscher Taschenbuch-Verlag, Bärenreiter-Verlag, Sp. 1120-1130.

Ommalt ... 1878 = Ommalt maalt. Wiliandi maakonnast. Kahest juubelipäevast. - *Sakala*, nr. 32, 23.09.1878, lk. 3.

Oettel, Carl 1860. Vortrag über die Galin-Paris-Chevésche Methode des Gesangunterrichts. - *Das Inland*, H. 20, Sp. 385-392; H. 21, Sp. 401-411.

Paul, Toomas 1999. *Eesti Piiblitõlke ajalugu: esimestest katsetest kuni 1999. aastani*. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised nr. 72, Tallinn: Teaduste Akadeemia.

Schneider 1877. Diesterweg Adolf. - *Allgemeine Deutsche Biographie*. Hrsg. von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Bd. 5, S. 150-153. <http://de.wikisource.org/wiki/ADB:Diesterweg,_Adolf> (18.11.2009).

Schünemann, Georg 1931. *Geschichte der Deutschen Schulumusik I. Teil*. 2. Aufl., Leipzig: Fr. Kistner, C. F. W. Siegel.

Siitan, Toomas 2007. Eesti kooriliikumise lätetest ja selle kiriklikest seostest 19. sajandi esimesel poolel. - *Meeskoor ja meestelaul*. Koost. Urve Lippus, Eesti Muusikaloo Toimetised 8, Tallinn: EMTA, lk. 10-20.

-t- 1906. Willem Normann. - *Postimees*, nr. 45, 24.02, lk. 2; nr. 46, 25.02, lk. 1.

Tartu ... 1929 = *Tartu Õpetajate Seminar 1828-1928*. Tartu: Õpetajate Seminari Vilistlas-kogu, 1929.

Zulassungs ... 1992 = Zulassungs- und Ausbildungsordnung für das Lehramt an beruflichen Schulen (ZALB) in der Fassung der Bekanntmachung vom 29. September 1992. <http://by.juris.de/by/BSchulLehrZAO_BY_1992_P11.htm> (30.01.2010).

ALLIKAD

Eesti Ajalooarhiiv (EAA), f. 2569, n. 1, s. 77: Kooliõpetajate aruanded maakoolide kohta 1863. a.

Eesti Ajalooarhiiv (EAA), f. 3114, n. 2, s. 13, l. 23: Viru-Nigula koguduse meetrikaraamat.

Concerning the teaching of singing in Estonian-language handbooks for teachers in the context of Prussian pedagogy in 1873

Tiiu Ernits

This paper deals with the arrival of Prussian pedagogy in the Estonian area. The research is based on the analysis of four teacher handbooks, primarily with reference to the role of music education in them. The aims of the paper are, first, to investigate the handbooks written for teachers in the German language and their Estonian adaptations, published between 1860 and 1870; secondly, to find connections between these books and the methods of music instruction contained in them.

The first subsection of the work consists of a brief overview of Western European and Prussian pedagogy, of the situation of music education and of the spread of Prussian pedagogy in the Estonian ethnic area. Subsequently the backgrounds to the handbooks are considered and their contents are introduced. In the following sections the significant principles of the subject/discipline of "teaching singing" are comparatively introduced. The last subsection deals with species of songs: sacred/spiritual, popular and patriotic songs.

In 1873 two authors – Woldemar Adolf Hansen (1823-1881), who worked as a pastor and an inspector of schools in Paistu (South Estonia), and Wilhelm Normann (1812-1906), a sacristan and a teacher in Simuna (North Estonia) – published two handbooks for teachers in the Estonian language about education, namely "Kooli-teadus" and "Õppetus koli-pidamisest ning laste kasvatamisest" respectively. The handbooks deal with the methodical and didactic principles of the subject of "teaching singing". Both handbooks were based on the "Schulkunde für evangelische Volksschullehrer" by Karl Wilhelm Bormann (1802-1882). As well as the book just cited, W. Normann also used the work "Unterrichtskunde für evangelische Volksschullehrer" by Bormann. Both were published in 1869.

The research indicates that the authors of the Estonian adaptations transmitted the principles of education fairly exactly from the original German handbooks. In the Estonian handbooks there are no references to Prussian regulations and arrangements; neither can we find any checklist of obligatory songs. The authors of the Estonian handbooks have not translated the longer discourses and disquisitions, but practical advice about didactic questions are transmitted carefully.

Comparing the handbooks, coincidental principles of teaching singing, in which the Word is stressed as a relatively important circumstance (faultless and expressive acquisition of lyrics), become evident. Foremost is the pursuit of beautiful singing, singing from the souls of Christians flowing from the devout heart. There is less emphasis on the teaching of musical notation, especially in the German-language handbooks. The educational values of singing and its connection with other disciplines are stressed. All authors give special attention to hymns. The singing of spiritual songs for edification and the importance of singing as members of a congregation were stressed.

A glimpse into the Estonian and German handbooks of the 1860s and 1870s reveals that the Estonian handbooks relied particularly upon handbooks of German pedagogy. They followed the grounding theory of Johann Heinrich Pestalozzi and the didactic rules elaborated by Friedrich Adolf Diesterweg. An actual movement in teaching from the easiest to the more complicated, from familiar to unfamiliar, from the nearest to the more distant were the basic didactic-methodical principles in teaching.

The Estonian translations of didactic recommendations by W. Normann for singing with a clear intonation, elementary exercises and keeping the beat while singing were valuable for a music teacher at that time.

The Estonian adaptations of famous Prussian authors were in advance of the rules regulating school life (Andresen 2002: 245; Koolipidamise ... 1878). By these rules compulsory school education and fixed unified curricula were imposed. Prussian education was based on Christianity and the essential keyword was obedience understood as cardinal virtue.

The ideas, didactic concepts and methods in the handbooks are also considered essential nowadays. For example, the authors endeavoured to synthesize so-called subject "Schulkunde" by adding such disciplines as pedagogy, methodology, didactics, psychology, anthropology etc. in the curricula of teacher training schools for integrated teaching. The continuous need for self-improvement and lifelong learning were stressed. Education was focused on the development of the human being as a whole and on stimulating thinking. Practicality was stressed.

The research indicates that requirements for the knowledge of musical notation in Livonia and Estonia exceeded the requirements used at that time in Germany. In Livonia and Estonia 4-voiced singing was pursued as an ideal. German teachers focused on the acquisition of a common song repertoire, in order that children should be able to participate successfully in choral singing.

The perspectives closely related to education and explicit didactic advice transmitted in the handbooks analysed enlarged the world-view of local teachers and contributed to the establishment of a solid basis for music education.